

REICHERT GÁBOR

Vörös Boldizsár: *Történelemhamisítás és politikai propaganda. Illés Béla elmeszüleményei a magyar szabadságküzdelmek orosz támogatásáról*

„Itt nyugszik Illés Béla, ha igaz” – szól az ötvenes években keletkezett tréfás sírvers a korszak emblemikus írójáról. Legalábbis az egyik változata: Vörös Boldizsár könyvének tanúsága szerint forgalomban volt még egy „Itt nyugszik Illés Béla – nem igaz”, illetve egy „Itt nyugszik Illés Béla / De ez nem igaz” variáns is. Persze, nincs nagy különbség az egyes verziók között, és a történész sem tulajdonít az eltéréseknek túl nagy jelentőséget, mégis jellemzőnek, a kötet voltaképpen témáját is illusztráló mozzanatnak tarthatjuk a szájhagyomány útján terjedő szöveg alakváltozásait. Nemcsak azért, mert meglehetősen pontos, a monográfia elolvasása után pedig még inkább telitalálatnak tűnő jellemzést ad az íróról (mely ráadásul sokat elárul Illés korabeli megítéléséről), hanem azért is, mert az általa megalkotott áltörténelmi elméletek is folyamatos módosulásokon estek át – hol az „eredeti szerző” akaratóból, hol tőle függetlenül, a korszak hivatalos történészeinek, íróinak jóvoltából. A Rákóczi-szabadságharc állítólagos orosz támogatásáról és az 1849-es orosz intervenciót ellenző, valójában sosem létezett Guszev századosról szóló „elmeszülemények” – ahogy arról Vörös roppant aprólékos forrásfeltáró munkája meggyőzhet bennünket – leginkább a népmesékhez, vagy még inkább az ismert láncjátékhöz hasonlíthatók. A játék első résztvevője belesuttog valamit a mellébe álló fülébe, aki megpróbálja továbbadni a hallottakat a másik oldalán állónak és így tovább – a sor végén lévőhöz szinte biztosan más fog eljutni, mint ami az eredeti szöveg volt.

Vörös Boldizsár *Történelemhamisítás és politikai propaganda* című, *Illés Béla elmeszüleményei a magyar szabadságküzdelmek orosz támogatásáról* alcímű munkája hosszú éveken át tartó, kiterjedt kutatómunka összegzése. A szerző tucatnyinál is több tanulmányt publikált a közelmúltban Illés Béla kitalációiról: a történész munkáinak köszönhetően az író kétes munkamódszerén kívül a Rákosi-, majd a Kádár-korszak nem kevésbé kétes propagandamódszereiről is rengeteget megtudhattunk. A 2014-ben megjelent monográfia az eddigi részeredmények egymás mellé helyezésével, kiegészítésével és értelmezésével még árnyaltabb képet ad az Illés által létrehozott „kitalált hagyományokról” és ezek – a korszakban előszeretettel emlegetett magyar „haladó hagyományok” megalkotásában és tudatosításában játszott – szerepéről. A könyv elsősorban történettudományi szakmunkának tekinthető, ami a kutatás módszertanát is alapvetően meghatározza: Vörös nem fordít különösebb figyelmet

a vizsgált szövegek esztétikai-stilisztikai elemzésére, sokkal inkább a művek (javarészt minden valós alapot nélkülöző) történelmi állításainak leleplezéséből körvonalazódó történelemfelfogások érdeklik. Valószínűleg senki nem tudja pontosan megmondani, hogy a Nagy Péter cár és Guszev kapitány kitüntetett „magyarszimpátiáját” tárgyaló, valaha keletkezett összes szöveg helyet kapott-e a kötetben (legfeljebb maga a szerző), annyit mindenesetre nagy bizonyossággal állíthatunk, hogy Vörös a fellelhető művek túlnyomó többségét feldolgozta munkájában. (Ennek ellenére hozzá kell tennünk: jó lett volna, ha legalább az első, e tárgyakban született Illés-novellák, illetve -cikkek szerepeltek volna a függelékben.) Elismeréssel kell adóznunk a rendkívüli alaposág előtt, mely a könyvben feltárt forrásművek felkutatásához és kontextusba helyezéséhez szükségeltetett, még akkor is, ha ez az alaposág helyenként azt eredményezi, hogy az olvasó nehezen tudja súlyozni a rázúduló információk jelentőségét. A meglehetősen nagy terjedelmű – a kétségkívül didaktikus, ugyanakkor általában jól használható –, részletesebb belső tagolást nélkülöző fejezetekben ugyanis nem figyelhető meg markáns különbség a lényeges és a kevésbé lényeges szövegelefordulások vizsgálata között: a szerző ugyanazzal a precíz, minden apró eltérést regisztráló metodikával közelít például egy Szabad Nép-publikációhoz (tehát egy feltehetően sokakhoz eljutó, de nem „tudományos” igényű szöveghez), mint egy valószínűleg másfajta hatást kiváltó tudományos-ismeretterjesztő közleményhez. Igaz, hogy kutatóként vagy kutatóként eltérő lehet, hogy mi számít fontos és kevésbé fontos adatnak, jelen esetben pedig az Illés-történetek módosulásai kerültek a vizsgálat fókuszába, talán mégsem lett volna felesleges a korszak irodalmi, tudományos, politikai stb. mezejében esetleg kevésbé otthonosan mozgó befogadó határozottabb orientálása a fejezetek részletesebb tagolásával.

A szerző igyekszik tartani az időrendet a kötet fejezetstruktúrájában, ezt a törekvést azonban olykor felülbírálja a tematikus csoportosítás. Így például külön alfejezetbe kerültek a „Guszev-ügy” sajtóbeli, szépirodalmi, történettudományi és köztéri ábrázolásai, ebből következően pedig előfordul, hogy az egyik alfejezet éveket visszautrik a megelőző egység végéhez képest. Ennek az eljárásnak éppúgy megvannak az előnyei, mint a hátrányai, hiszen könnyebben áttekinthetővé válik általa az egyes alrendszerek működése, ugyanakkor néhol kevésbé követhető, hogy milyen mértékű lehetett az átjárás az Illés-féle fikciók egymástól eltérő műfajú továbbvitelei között. Összességében mégis jó döntésnek tűnik a kronologikus sorrend helyenkénti felülírása, hiszen egy ilyen hatalmas, rendkívül vegyes műfajú korpusz lineáris tárgyalása nehezen visszakereshetővé tette volna az egyes adatokat, ez pedig a könyv használhatóságának rovására ment volna. A bevezetés után Illés történelemhamisításainak lehetséges előzményeiről olvashatunk egy rövid fejezetben, ezt a *Pásztortűz a Verhovinán* című cikk nyomán kialakult, koholt II. Rákóczi Ferenc – I. Péter-kultusz vizsgálata követi, majd a teljes könyv legnagyobb részét kitevő „Guszev-értelmezés” következik.

Az Illés-kitalációk lehetséges előzményei között a kötet fő témáihoz közvetlenül nem kapcsolódó, érintőlegesen mégis velük összefüggésbe hozható eseteket mutat be a szerző. Vörös állítása szerint a pályakezdő Illés 1917-es, *Doktor Utrius Pál honvédbaka hátrahagyott írásai* című, magánkiadásban megjelent munkája a későbbi történelem-

hamisítások – természetesen nem tudatos, előre eltervezett – „előtanulmányaként” is értelmezhető. A fikció szerint az I. világháborúban szolgált, valójában viszont sosem létezett doktor Utrius Pál hagyatékát közlő mű írója által alkalmazott hitelesítési eljárások – Utrius fiktív leveleinek valóban létező címzettjei voltak, a közreadó pontos leírást adott a „hátrahagyott” dokumentumok külsejéről, sőt egy állítólagos fénykép alapján felskiccelt portrét is közöl elhunyt „barátjáról” – Vörös állítása szerint hasonló mintázatot mutatnak, mint az évtizedekkel későbbi, tudatos történelmi koholmányok. Ez részben valóban így van, az érvelés mégsem nevezhető meggyőzőnek, mégpedig azért nem, mert az értekező nem vet számot kellőképpen a fiatalkori Illés-mű irodalomtörténeti kontextusával. A „talált szöveg” toposza nem a 20. század irodalmának – még kevésbé Illés Béla prózájának – leleménye, megtalálható az ókori görögöknél éppúgy, mint a 18. század végének regényeiben. Hogy mást ne mondjunk, a *Fanni hagyományai* első, Urániabeli közlése sem tüntette fel a szerző nevét. A Vörös által hitelesítési eljárásaként említett momentumok inkább értelmetlen írói játékként foghatók fel, de legalábbis problematikusnak tűnik Illés későbbi propagandahazugságaival egy lapon emlegetni őket.

Mind a Rákóczi-szabadságharc, mind a Guszev századossal kapcsolatos fejezet alapján jól rekonstruálhatók az okok, amelyek Illést kitalációi életre keltésére ösztönözhatték (természetesen, ha nem számítjuk anekdotázásra, tréfázásra, baráti megviccelésre való közismert hajlamát, melyre a szerző is több helyütt utal). Vörös rámutat, a második világháború magyarországi befejeződésének, vele együtt pedig az orosz csapatok közeledtének előkészítése volt a szovjet hadsereg propagandáért felelős őrnagyaként szolgáló Illés elsődleges célja történeti kiagyaltásával. A rendelkezésre álló források sajnos nem egyértelműsítik, hogy vajon az író felsőbb utasításra vagy magánszorgalomból cselekedett-e, kitalációi azonban egyértelműen összhangban voltak a kommunista propaganda azon törekvésével, amely az elmúlt évszázadok forradalmi hagyományainak meghosszabbítását igyekezett láttatni a „felszabadulásban”. A Rákóczi-szabadságharcot és az 1848–49-es forradalmat egyaránt leverő Habsburg Birodalom így több alkalommal – nemes egyszerűséggel – „németekként” szerepel az 1944–45-ben megjelent Illés-szövegekben, folytonosságot sugallva ezzel a Habsburgok és a Harmadik Birodalom között. Ebben a különös fantáziavilágban a kurucok és a Rákóczi megsegítésére küldött cári tisztek a partizánokkal esnek azonos elbírálás alá, a 1849-es orosz intervenció hadseregéből kiugrani készülő katonák pedig az 1945-ös felszabadító orosz csapatok elődeiként szerepelnek. Lényeges különbség a két Illés-kitaláció között, hogy míg a Rákóczi-koholmány esetében az I. Péter uralta Orosz Birodalom pozitív „szereplőként” jelenik meg – hiszen a történet szerint a cár tisztekkel és pénzzel támogatta a fejedelem szabadságtörekvéseit –, addig az 1849-es Oroszország önmagát túlélte, zsarnoki rendszerként tűnik fel, Guszev és társai pedig éppen e rendszer elutasítása miatt vannak hősként ábrázolva. Ez a beszédes különbség is jól érzékelteti, hogy a kommunista propaganda nem feltétlenül ragaszkodott a következetességhez, ha a forradalmi hagyományok szelektálásáról volt szó – így tűnhetett fel a cárizmus egy esetben pozitív, máskor negatív színben.

Illés nem túl nagy időbeli eltéréssel publikált írásai – a Rákóczi-féle kitalációt megalapozó *Pásztortűz a Verhovinán* 1944. április 25-én, a Guszev százados hőstétéről és mártíromságáról első ízben tudósító *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* 1945. február 10-én látott napvilágot – tehát abból az elsődleges célból születtek, hogy a Szovjetunió iránt nagyrészt bizalmatlan magyar lakosság a „közös forradalmi hagyományok” okán jobban együttműködjön a rövidesen megérkező felszabadító hadsereggel. „E »hagyományok«-nál – fogalmaz Vörös –, amennyiben van rá lehetőség, a történelem a cselekvés legitimálójaként és a csoportkohézió cementjeként használtatik fel, gyakran pedig – a különféle történelmi személyek emlékművei körüli konfliktusokban – a harc valódi szimbólumává válik.” (7.) Nagy valószínűséggel kinyomozhatatlan, hogy eredeti – a „csoportkohézió cementje” szókapcsolattal találoán körülírt – funkciójukat milyen sikerrel látták el Illés kitalációi, további karrierjük azonban arról tanúskodik, hogy a háború utáni években, sőt a Rákosi-korszakban is komoly legitimáló szerepük volt. Érdemes felhívni a figyelmet a két történet eltérő sorsára: míg az I. Péter – II. Rákóczi Ferenc-barátság hamis dokumentuma viszonylag kevés figyelmet kapott a következő években, addig a Guszev-történetet továbbra is nagy érdeklődés övezte. Ennek lényeges oka Vörös szerint, hogy a sosem létezett kapitány nevesítése és alakjának megalkotása nagyobb érzelmi azonosulás kiváltására lehetett alkalmas, mint a néhány tucatnyi orosz katona hősie kiállása Rákóczi mellett – ennél is fontosabb azonban az a gyakorlati ok, hogy az 1848-as forradalom, valamint Guszevék 1849. augusztus 16-i „kivégzésének” közelgő századik évfordulója remek alkalmat szolgáltatott az „évszázados szovjet–magyar barátság” erősítésére. És bár a Rákóczi és az Orosz Birodalom kitűnő kapcsolatát bizonyítani igyekvő elmélet is beszivárgott a legkülönbözőbb korosztályoknak és rétegeknek szánt tudományos és ismeretterjesztő munkákba, a történet sikeressége nem mérhető a Guszev-féléhez. A *Történelemhamisítás és politikai propaganda* vonatkozó fejezeteiben szó esik az orosz százados tiszteletére elnevezett magyarországi közterületek és emléktábla történetéről, a magyar és a külföldi irodalomra gyakorolt közvetlen hatásokról (Illyés Gyula mellett egy holland író, Theun de Vries fantáziáját is megmozgatta a történet), sőt az orosz és belorusz történetírásban kialakult – és jóformán a mai napig valósként elfogadott – Guszev-ábrázolásokról is.

Mind a két fikció esetében elmondható, hogy recepciójukban viszonylag hamar megjelentek az igazságtartalmukat kétségbe vonó hangok. Eleve nem kelthetett nagy bizalmat Illés magyarázata az eredeti forrásanyagok hiányáról: elmondása szerint a minszki levéltárban bukkant Guszev és társainak vádiratára, az intézmény azonban sajnálatos módon megsemmisült a második világháborúban, a dokumentumok másolatai pedig rejtélyes módon eltűntek. Vörös több bizonyítékot is felhoz amellest, hogy sokan voltak olyanok, akik már közvetlenül a történetek megjelenése után hiteltelennek tartották az író történeteit. Nehéz is lehetett komolyan venni őket azok után, hogy a centenáriumi ünnepségre készülő magyar hivatalosság hónapokon át hiába kerestette a megjelölt dokumentummásolatokat a leningrádi Hadtörténeti Múzeumban és egyéb szovjet közgyűjteményekben – éppen ezért jogosan vetődik fel a kérdés, hogy miért állhatott a kultúrpolitika és a hazai szaktudomány érdekében

éveken keresztül fenntartani egy olyan hazugságot, amelynek hazugság voltával nagy valószínűséggel igen sokan tisztában voltak. A szerző Szeberényi Lehel visszaemlékezéséből idézi Illés egyik jellegzetes megnyilvánulását, amely a „kommunista Jókai-ként” aposztrófált író raccsolása mellett jól visszaadja azt a *valós* tényeket a *lehetséges* tények alá rendelő gondolkodásmódot, amely a korban nemcsak az ő sajátja volt: „Guszev létezett... És ha nem létezett, akkor is léteztek más ovoszok!” (178.) A szocialista irodalom egyik legfontosabb követelményét, az egyszerű helyett a tipikusnak – tehát a társadalom folyamataiból úgymond logikusan következőnek – vélt eset megmutatásának ideáját fedezhetjük fel ebben a mondatban, Illés elmeszüleményeit pedig e követelmény tetest öltött megvalósulásaiaként is felfoghatjuk. Főleg a Guszevről elnevezett közterületeket tárgyaló részben láthatjuk bizonyítottan Vörös állítását, mely szerint a hős orosz katona létezését sajátos módon éppen a róla való megemlékezés különböző formái igyekeztek szavatolni. Az efféle tekintélyi érvek mind a Rákóczi-, mind a Guszev-történet utóéletében megfigyelhetők Vörös szerint, amivel azonban csak részben érthetünk egyet. A könyvben rendszeresen (talán túl sokszor is) visszatér az az érv, hogy az egyes történetvariánsok hitelességét a nagyközönség számára a közreadó személyek, szervezetek tudományos, politikai stb. hitele garantálhatta. Bizonyos esetekben valóban működhetek a manipuláció ilyesféle módozatai, azonban nemegyszer a befogadó közeg alábecsülésével vádolhatjuk a szerzőt. Hogy csak egy példát említsünk a sok közül: az 1945 és 1948 között – vagyis a kommunista hatalomátvétel előtti, úgynevezett „koalíciós időszakban” – megjelent munkák esetében lehetetlen nem számolni azzal, hogy a tudatosabb olvasók eleve fenntartásokkal kezeltek egy nyílt kommunista propagandát folytató sajtóorgánumot, ekképp pedig az sem jelenthető ki, hogy az olvasóközönségre automatikusan igazak lehettek az „azt gondolhatták, hogy csakis pontosan ellenőrzött információkat olvasnak”-típusú vörösi állítások. A kötet adós marad az Illés-féle kitalációk hatástörténetének pontosabb elbeszélésével: bár a történetek minden vagy majdnem minden variánsát bemutatja, nem tesz kísérlet annak felmérésére, hogy valójában mekkora károkat okoztak a magyar társadalom saját történelméről való gondolkodásában. Egyes, Illés szavahihetőségét kétségbe vonó kortársi megnyilatkozások arról tanúskodnak, hogy már a saját korában sem feltétlenül vették komolyan az író állításait – erre remek példa Kosáry Domokos 1956. májusi felszólalása a Petőfi Körben, melyet Vörös idéz a kötet 69. oldalán: „Hányszor jöttem hozzám olyasmivel, hogy a középiskolai tankönyvben az szerepel részletesen – pár évvel ezelőtt volt, nem most –, hogy Nagy Péter tüzérsége és katonái hogyan segítették Rákóczit a szabadságharcban. A diákok pontosan tudták, hogy ebből természetesen egyetlen adat sem állja meg a helyét.” Bár nem tűnik egyszerűen kivitelezhetőnek az illési elmeszülemények utóéletének és valós társadalmi beágyazottságának vizsgálata, a további kutatásoknak érdemes lehet ebbe az irányba is tájékozódniuk.

A hangsúlyosan történettudományi szempontrendszer ellenére Vörös Boldizsár munkájának irodalomtörténeti haszna is rendkívüli, hiszen a Rákosi-korszak propagandagépezetének működése mellett az irodalom megváltozott szerepéről is rengeteget elárulnak a kötetbe felvett elemzések, dokumentumok. A művészet korabeli

funkciójáról – egyáltalán magáról a tényről, hogy az ekkori hivatalos esztétika szerint egy művészeti alkotásnak pontosan meghatározott *funkciója* kell hogy legyen –, valamint a közélet, a művészet, a történettudomány és a propaganda közötti választóvonalak illékonyságáról tanúskodnak Illés Béla irodalom és történelemhamisítás – ma úgy mondanánk: médiahekk – hatásán egyensúlyozó alkotásai. E művek további, elsősorban irodalomtörténeti szempontú vizsgálata hozzájárulhat ahhoz, hogy árnyaltabb módon közelíthessünk az ötvenes évek hivatalos művészetéhez.

(MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2014.)